399. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, մեծ և տափակ, սպիտակավուն քարից. գտնվում է գավթի մեջ, եկեղեցու մուտքի առաջ. երեսին՝ գծերի մեջ 9 տող.

ԱՅՍ
ԷՀԱՆԳԻՍ
ՏԲԱՐԷՊԱ
ՇՏՊԱՏՐ
ՈՆԻՆՍԱԿՌԻ
ՁՈՐՄԱՅԷ
ՔՍՍՄԱՅՁ
ԱՐՔԱՈՒԹ
ԷՐԿՆԻՑԱՄԷՆ

ԱՅՍ| Է ՀԱՆԳԻՍ|Տ ԲԱՐԷՊԱ|ՇՏ ՊԱՏՐ|ՈՆԻՆ ՍԱԿՌԻ|, ՁՈՐ ՏԱՅԷ| ՔՍ. ՍՄԱՅ Ձ|ԱՐՔԱՈՒԹ.| ԵՐԿՆԻՑ. ԱՄԷՆ:

Ծանոթ. Վանքը շինողի գերեզմանաքարն է. այն շինվել է 1224 թ., հետևաբար նա դրանից հետո պիտի մահացած լինի՝ XIII դարի կեսերին։

400. ԵԿԵՂԵՑՈՒ հյուսիսային պատին, 15 տող.

:ՈՀԸ: (1229) թվ. ես Տիրածայրս Ապարանց բարեպաշտ արքային Ջալալին իմ ընտիր գնեցի զԳոխին երկիրն և եռու ի սուրբ ուխտս Բերդաձորա. և սպասաւորք սորա եռուն ի տարին :Գ: աւր պատարագք, ուխտաւ Աստուածածնին՝ մինչև ի Գալուստ Տեառն անխափան կատարել վասն փրկութեան հոգոյ իմոյ. արդ որ զժամ խափանէ իմ յանցանացն տէր է առաջի Քրիստոսի.

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը տեղում չենք տեսել. մեր ձեռքի տակ կա նշված պատի ամբողջ երեսը պատկերող նկար, որի վրա այդ ևս չկա, թվում է, որ հրատարակիչը սխալվում է։

Հրատ. Խ[աչիկ] վ[արդապետ], «Արարատ», 1896, էջ 31։

28. ԽԱԴԱՐԻ ԿԱՄ ԽԱԴԱՑԻ ՎԱՆՔ

Այս նշանավոր վանքը գտնվում է Վաղուհաս գյուղից արևմուտք, մոտ 8 կմ հեռու, ձորերով շրջապատված մի դժվարամատչելի լեռնահարթակի վրա, որի ստորոտով հոսում է Թարթառ գետը։ Վանքի շրջապատը ծածկված է խիտ անտառով։

Վանքի անունը արձանագրությունների մեջ և հին աղբյուրներում հիշատակվում է երկու ձևով, բայց գրվել է նաև Խաթրա վանք և Խթրա վանք, որը ժողովրդական արտասանության հետևանք է։

Այս անունը ծագել է, հավանաբար, Թադէոս առաքյալի Խաղ կամ Խաթ աշակերտի անունից, որին նվիրված է վանքը։

Վանքի կանգուն և կիստվեր շենքերը ներկայումս հետևյալներն են.

Ա. Եկեղեցի—չորս սյուների վրա հաստատված կենտրոնագմբեթ մեծ դահլիճ է. արևելքում ունի ավանդատներ. համաձայն № 1 արձանագրության, շինված է 1204 թ., Վախթանգյան տոհմի անդամների կողմից. անմիջական շինողն ու առաջին վանահայրը տէր Յոհանէսն է։ Այժմ կանգուն է, փլված քներ ունի միայն գմբեթը։

Բ. Մատուռ—փոքր բեմ ունեցող շենք է, կից է եկեղեցուն նրա հյուսիս-արևմուտքից. մուտքը եկեղեցու ներսից է, համաձայն № 20 արձանագրության, շինել է սպասալարների քուլր Դոփը՝ 1226 թ., կանգուն է։

Դ. Զանգակատուն—շինված է վանքի հյուսիսային պարսպից բակ տանող դարբասի գլխին. պատերին եղած արձանագրությունները ժամանակակից են եկեղեցու շինությանը՝ XIII դարի առաջին կես. կանգուն է։

Դ. Տապանատուն—գտնվում է բակի հյուսիսարևմտյան անկյունում. եղել է ըստ երևույթին, երկու մասից բաղկացած։ Թաղածածկ, փոքր շենք է, այժմ գրեթե ավերված։ Վանական այս բոլոր շենքերը կառուցված են կոփածո քարերով, իսկ արձանագրությունների համար օգտագործվել են սրբատաշ կամ բնականից հարթ սալաքարեր, որոնք ագուցվել են պատերի մեջ։

Արձանագրություններից և այլ աղբյուրներից հայտնի է դառնում, որ այս վանքը եղել է Վախթանգյոն առհմի հոգևոր կենտրոններից մեկը և տապանատուն։ Վանքի շինարարական արձանագրության մեջ արդեն հիմնադիր Հովհաննեսը հայտնում է. «...շինեցի զեկեղեցիս և ժողովեցի զխաչ և զգիրք, որ ի սմա», այսինքն հիմք է դրել գրատան։ Հովհաննեսի այդ հայտարարությունը ապացուցում է միաժամանակ, որ իր հիմնարկած շենքերից առաջ էլ գոյություն են ունեցել վանական շենքեր։

Մեր ժողովածուում ամփոփված արձանագրություններից 7-ը այժմ տեղում չկան. դրանց մի մասը եղել է վանքից հեռու խաչքարերի վրա, որոնք այժմ գոյություն չունեն, մի մասըն էլ բեկորների վրա, որոնք կորել են։ Բայց № 431, 432 արձանագրությունները, անշուշտ, կարևոր են, որ գրվել են շենքերի պատերին։ № 430-ը հրատարակել է միայն Զալալյանը, նշելով տեղը. «ի վերայ սեանն», իսկ № 431 համար միայն Բարխուդարյանցն ունի տեղագրության նշում. «վանքիս ներսում բեմի երեսին»։ Ինչպես վերևում թվեցինք, վանքը ներկայումս ունի միայն մի եկեղեցի, ուր սյուների վրա կան այլ արձանագրություններ, բայց ոչ № 431-ը։ Այդ եկեղեցու բեմի ճակատին № 417 արձանագրությունն է՝ 1691 թվականով և ոչ մի առնչություն չունի Ասփա իշխանուհու արձանագրության հետ։ Այս բոլորից հետևում է, որ Խաղարի վանքում եղել են նաև այլ շենքեր, որոնք այժմ հիմնովին ավերված են։ Դրա լավագույն ապացույցները կրկին արձանագրություններն են. այսպես, № 420 արձանագրության մեջ Դուքը հայտնում է որ «շինեցի զգաւիթս եկեղեցոյս և զմատուռս»։ Մատուռը, ինչպես տեսանք, գոյություն ունի, իսկ գավիթը՝ ոչ։ № 431-ի մեջ Ասփան հայտնում է. «կանգնեցի բեմբ սեղան ի զեմմանն Քրիստոսի», որը ենթադրում է եկեղեցի կամ համենայն դեպս բեմ ունեցող մի շենք պատարագի համար, բայց տեսանք, որ գոյություն ունեցող եկեղեցու բեմի ճակատին գրված է 1691 թ. արձանագրություն, որը, բնականաբար, ոչ մի առնչություն չունի Ասփայի և՛ ժամանակի և՛ անվան հետ։ Այսպիսով, համարում ենք, որ այժմ գոյություն չունեցող արձանագրություններն, իրոք, Խաղարի վանքին են վերաբերում և գրված են եղել այժմ իսպառ ավերված շենքերի վրա։ Հատկապես Ասփայի արձանագրությանը կասկածելու ոչ մի հիմք չկա, քանի որ նա հովանավորել է այս վանքը, նրան է նվիրել իր գնած հիանալի ձեռագիր Ավետարանը, Դուքյան տոհմին վերաբերող ընդարձակ հիշատակարաններով և ի վերջո թաղվել է այնտեղ՝ 1311 թ.[1]։

Խաղարի վանքից մեր ժողովածուն պարունակում է 34 արձանագրություն, որից 17-ը հրատարակվում են առաջին անգամ։

401. ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևելյան պատին արտաքուստ, նրա կենտրոնական վերին մասում, 6 տող.

Ի :ՈԾԳ: (1204) ԹՈՒԻՍ. ԵՍ ՏՐ. ՅՈՀԱՆԷՍ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ԺՈՂՈՎԵՑԻ ԶԽԱՉ ԵՒ ԶԳԻՐՔ ՈՐ Ի ՍՄԱ ԵՒ ԱՐԿԻ ԶՋՈԹԱՑՆ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ԶՄԱՏԱՂԻՍՆ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՏՈՒ ԶՎԱՆՔՍ ԻՒՐ ԱՄԷՆ ՍԱՀՄԱՆԱՒ ԻՄ ԱՒԱԳ ԱՂԲԱՒՐՆ ՀԱՍԱՆԱ ԵՒ ԻՒՐ ՈՐԴԵԱՑՆ ՀԱԹԵՐՔՈ ՏԵԱՌՆՆ ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ՝ ԽԱՓԱՆԵՑԻ Ի ԿԵՆԱՑՆ ԱՅՑ.:

[1] Ձեռագիր այս հիշատակարանը տե՛ս Բարխուդարյանց, Արցախ, 289—90։

408. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, սափակ, գտնվում է եկեղեցու հատակի հյուսիսարևմըտյան մասում, դեպի մատուռը տանող մուտքի դիմաց. երեսին 5 տող.

ԱՅՍԷՀԱՆ·
ԻՍՏՏԷՐՎՐԴ
ԱՆԻՍԻԱՄՄ
ԱՍԱԵՊԻՍԿ
ՈՊՈՍԻ:Թ:ՀԸ:

ԱՅՍ Է ՀԱՆ՛Գ՝ԻՍՏ ՏԷՐ ՎՐԴ|ԱՆԻՍԻ, ԱՄԱՐ|ԱՍԱ ԵՊԻՍԿ|ՈՊՈՍԻ. Թ|ՎԻՆ| :ՁԸ: (1259):

Ծանոթ. *Կոտրված է երեք մասի, բայց նախնական տեղումն է։*

409. ԵԿԵՂԵՑՈՒ հյուսիսարևելյան սյան վրա, երեսով արևմուտք, խաչերի տակ, եղծված 3 տող.

+՝ + +
. . . . . .
ՈՂԻՆ · · · ՄԴ
ԹԻ:ՀՇ · · ·

. . . . |՛ԾՆ՝ՈՂԻՆ · · · ՈՐԴ՛ՈՑՆ՝|. Թ|ԻՆ| :ՁՆ: (1301):

410. ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան մուտքի հյուսիսային կողաքարին, կիսեղծ։
Ծանոթ. *Կապակցված միտք չի ստացվում։*

· · ՍԱԲԱ°ԱՐՒ
· · Գ · · · · · ·
· · · · · · · · ·
· · ՈՒՍՄԱ · ·
· · ԱՍՀԱ · · Ս ·
· · ԱՐՊՅՒ · · · ·
· · Մ ԻՆ · · · · ·

411. ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան մուտքի հյուսիսային կողաքարին, նախորդից ներքև, 7 տող.

ՎԱՍԱԿՆՔԱՅ · · ·
Ն.ԷՑԱՄԲՈՒԽՄ
ԻՍԳԵՄԲԱՓՍ
ԱԻՐԲՁԱՆՊԿԻՒ
. . . ԿԱՄԱՐԻՀՓ
· · ԱՀՆԻՆ · · ·
ԹՎ:ՀԿ:

ՎԱՍԱԿՆ|Ը՝ ՔԱՑ՛ՀԱՆԱ ՄԻԱԲԱ՝|ՆԵՑԱ ՇԲ. ՈՒԽՏ|ԻՍ Դ ԵԻ ՄԻԱԲԱՆՔՍ| ԱԻՐ :Բ: ԺԱՄ ՆՈՐ ԿԻԻ|՛ՐԱ-ԿԷԻՆ ՏՎԻՆ՝. ԿԱՏԱՐԻՁՔ|՛Ն՝ ԱԻՐՀՆԻՆ: Թ|ՎԻՆ| :ՁԿ: (1311):

Ծանոթ. *Երրորդ տողում, վանահոր անվան տեղում կա միայն Գ տառը. սա անսովոր երևույթ է. ըստ երևույթին նախորդ ՈՒԽՏԻՍ բառի վերջին Ս տառը շփոթել է գրչին՝ մեկ Ս ես գրելու. այդ դեպքում ՍԳ կվերծանվեր՝ Սարգիս. եթե այդպես չի, ապա Գ-ով սկսվող Գրիգոր, Գևորգ և այլն, մի անուն պետք է լինի, որ այլ աղբյուրներից էլ հայտնի չէ։*

412. ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան պատին, արտաքուստ, մի նեղ քարի վրա, 2 տող.

ԱԾՈՂՐՄԻ ՌՈՃԿԱՅԻՒՐԱԴ
ԵԱՆՑՆԺԱՄՈԵՐԵՏ

ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՌՈՃԿԱՑ, ԻՒՐ ԱՐԴ|ԵԱՆՑՆ ԺԱՄՈ ԵՐԵՏ:

413. *ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան պատին, արտաքուստ, կիսաեղծ, 5 տող.*

ԵՍՍԱՐԳԻՍ . . .
ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ . . .
. . . .
. ԵՑԻՆ . . . . .
. ՏՈՒՆ . . . .

ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ . . . . |ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ . . . . ⌊ՍԱՀՄԱՆ⌋ԵՑԻՆ . . . . ԵՏՈՒՆ . . . . |։

414. *ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան մուտքի առաջ ընկած ձևավոր քարի վրա, մընացորդ 7 տող.*

. . ՈԴԻ . . .
. . ԱՆԵՑ . .
. . . ԱՔՋ . .
. . . . ՆՋ . .
. . ՅԼՄԱ . .
. . ԷՐԴ . . .
. . . .

Ծանոթ. Կապակցված միտք չի ստացվում։ Հավանաբար մուտքի կողաքար է։

415. *ԵԿԵՂԵՑՈՒ հարավային պատի արևմտյան մասում ագուցված երեք բեկորների վրա.*

ՆՍՈԴ։Ղ։Ի . . . . . ՔՅ . . .
ՍՏԵՂԾՄԱՆ . . . ՅԱՅՄԵՆ . . .
. . . . Ջ ՉՈՐԵՔՏԱՍԱՆ . . . .
. . . . ԱՆԱԴՈՓԵԱՆ . . . .

. . . . ՋԵՌՆ . .

. . . ՍՏԵՂԾՄԱՆ . . . ՅԱ ՅԱՄԵՆ . . . . . ՁՈՐԵՔՏԱՍԱՆ . . . ԴՈՓԵԱՆ . . . . . . ՋԵՌՆ։

416. *ԵԿԵՂԵՑՈՒ հյուսիսային պատի արևմտյան մասում, դեպի կից շենքը տանող մուտքից վեր, ներքուստ, 7 տող.*

ԱՎԵՍՅՈՀԱՆ
ԷՍԵՂԲԱՅՐ . .
ԽԱՂԲԱԿԱՆՑԱՅԳԻՆ
. . ՂԵՒՏՈՒԱՔ . . ԽՍՂՃՅԻՒ
ՏԵՐՈՒԹԵՅՈՀԱՆ . . . .
ԻՍԻՏՈՒԱՔ . . . . . .
ԱՏԱՐԱԳ :Գ:.

Ա⌈ՍՏՈՒԾՈ⌉Վ, ԵՍ ՅՈՀԱՆ|ԷՍ ԵՂԲԱՅՐ . . . ԽԱՂԲԱԿԱՆՑ ԱՅԳԻՆ| . . ԵՒ ՏՈՒԱՔ ⌈Ի ՍԲ. ՈՒԽՏՍ⌉ ԽԱԴԱՒ Ի| ՏԵՐՈՒԹԵ. ՅՈՀԱՆ|ԻՍԻ. ՏՈՒԱՔ . . . ⌈Պ⌉ԱՏԱՐԱԳ :Գ:

Ծանոթ. Համաձայն նախորդի՝ XIII դար։

417. ԵԿԵՂԵՑՈՒ բեմի բարձրությունը կազմող ճակատին, 7 տող.

Ռ Շ Ի

ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՄԵՆԱՁՈՐԻՆԱՅ·ՄԵՔՆԻԱՍՏԱՑԵԱԼ ԾԱ
ՌԱՑՔ ՔԻ.| ՈՀԱՆԷՍ, ԲԱՐՍԵՂ, ԱԹԱՆԱՍ, ՂԱԶԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔՍ, ՈՐՈՑ ՍԵՌ
ԳՈԼՈՎ ՄԵԾԱՓԱՌ ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԱՍԱՆԱ, ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՍԲ. ՏԱ|ՃԱՐՍ ԱԾԱԾՆԻ
ԵԻ ՍԲ. ԱՌԱՔԵԼՈՑՆ, ԱՋԱԿՈՂՄԵԱՆ ։Բ։ ԽՈՐԱՆՍ՝ ։Գ։ ՄԵԾ| ԿԱՄԱՐՕՔՆ՝ ՄԻՆ-
Ջ Ի ԱՏԵԱՆ ՀԻՆ ԿԱՄԱՐՆ ԸՆԿԵՑԵԱԼ, ԲԱՋՈՒՄ ԵՐԿԱՄԲՔ| ԵՒ ԱՇԽԱՏԱՆՕՔ,
Ի ԴԱՌՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ։ ԱՂՕԹՍ ՑԻՇԵԱ ՂԱԶԱՐ ՔԼԱՀԱՆԱՑՆ։

Ծանոթ. Նկատի ունենալով բաց մաթիվ սղումները, դրանք լրացնելիս չենք առել պայմանական նշանների մեջ։

ՈՐՈՑ ՍԵՌ ԳՈԼՈՎ կապակցությունը, հավանաբար, պիտի հասկանալ՝ սերունդ լինելով Վերջին Ղազար քահանան արձանագրության փորագրիչն է։

Հրատարակիչը բաց է թողել թվականը և իրեն անհասկանալի նախադասությունները։

Հրատ. Ջալալեանց, II, 231։

418. ԽԱՉՔԱՐԵՐ, երկու հատ, գեղաքանդակ, կանգնեցված են եկեղեցուն կից հյուսիսարևմայան անկյունում, մատուռի արևմտյան պատի վրա, կոուրին, ստորին մասերում արձանագրված և ավելի հին, քան մատուռի շինությունը։

Ռ | ՈԿ
Ը

ԵՍՀԱՍԱՆՈՐԴԻԳՐ
ԻԳՈՐՈՅԿԱՆԳՆԵՑԻՋԽ
ՀՍԵՂԲԱՐԻՄՈՅԼԱՄՍԱԴԻՆ
ԻՆՏՎԻՏԻՐԻՑՈՐԴՈՅՏՈՒՆՆՋՈՈՂ
ԱԿԵՐՏՆԻԽԱԴԱՐԻՎԱՆՍ

Թ|Վ|ԻՆ։ ։ՈԿԸ։((1219)| ԵՍ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ԳՐ|ԻԳՈՐՈՑ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽ|Լ|Ա|ՁՍ ԵՂԲԱՒՐ ԻՄՈՑ ՇԱՄՍԱԴԻՆ|ԻՆ. ՏՎԻ ՏԻՐԻՑ ՈՐԴՈՑ ՏՈՒՆՆ ՁԹՈՂ|ԱԿԵՐՏՆ՝ Ի ԽԱԴ ԱՐԻ ՎԱՆՍ։

419. Բ. կից նախորդին՝ հյուսիսից.

Թ | Կ
Ո | Ք

ԵՍԳՐԳՈՐՈՐԴԻՎԱՐՀԱՄԱ
ՄՎԻՁԱՐԵԻՀԱՏԱՆՅԵՐԿ
ԻՐՆԳՈՐԱՏԱԻԻՆԱՅԳԻՆՏ
ՎԻԽԱԴԱՐԻՎԱՆՍՏԱՐՈՒ
ՄՆ։Ե։ԱԻՐՁԱՄԻՄՀՈԳՈՅ
ՍԱՐԱՐԱՅՔՍԲԳՈՐԳԻՆ

Թ|Վ|ԻՆ։ ։ՈԿԹ։ (1220). ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ, ՈՐԴԻ ՎԱՐ-ՀԱՄԱ| ՏՎԻ ՁԱՐԵԻՀԱՏԱՆՑ ԵՐԿ|ԻՐՆ ԳՈՐԱՏԱՓԻՆ ԱՑԳԻՆ, Տ|Վ|Ի |Ի։ ԽԱԴԱՐԻ ՎԱՆՍ, ՏԱՐՈՒ|ՄՆ ։Ե։ ԱԻՐ ԺԱՄ ԻՄ ՀՈԳՈՑ|Ս ԱՐԱՐԱՑՔ ՍԲ. ԳՈՐԳԻՆ։

420. ՄԱՏՈՒՌԻ հյուսիսային պատին, արտաքուստ, 10 տող.

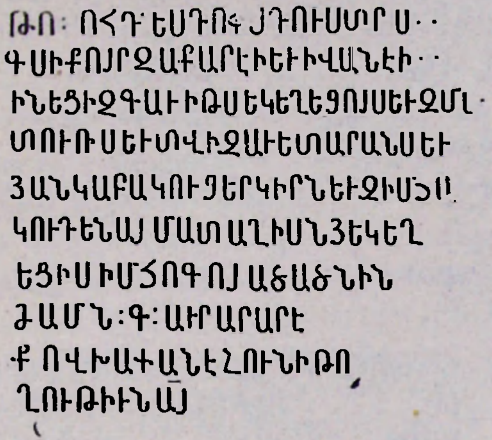

ԹՈ⸤ՒԻՆ⸥: ՈՀԴ: (1226). ԵՍ ԴՈՓՍ, ԴՈՒՍՏՐ Մ⸢ԱՐ⸣|ԳՍԻ, ՔՈՅՐ ԶԱՔԱՐԷԻ ԵՒ ԻՎ.Ա՛ՆԷԻ ⸢Շ⸣|ԻՆԵՑԻ ԶԳԱՒԻԹՍ ԵԿԵՂ.ԵՑՈՅՍ ԵՒ ԶՄԱ|ՏՈՒՌՍ ԵՒ ՏՎԻ ԶԱՒԵՏԱՐԱ.ՆՍ ԵՒ| ՑԱՆԿԱԲԱ ԿՈՒՑ ԵՐԿԻՐՆ ԵՒ ԶԻՄ ՀԱ|ԿՈՒԴԵՆԱՑ ՄԱ-ՏԱՂԻՍՆ՝ ՑԵԿԵ|ՂԵՑԻՍ՝ ԻՄ ՀՈԳՈՑ. ԱԾԱԾՆԻՆ|ԺԱՄՆ :Գ: ԱԻՐ ԱՐԱՐԷ|Ք. ՈՎ. ԽԱՓԱՆԷ ԶՈՒՆԻ ԹՈ|ՂՈՒԹԻՒՆ ԱՑ.

Հրատ. Ջալալեանց, I, 207։
Շահխաթունեանց, II, 363—364։

421. ՄԱՏՈՒՌԻ հյուսիսային պատին, արտաքուստ, նախորդից վերև, 6 տող.

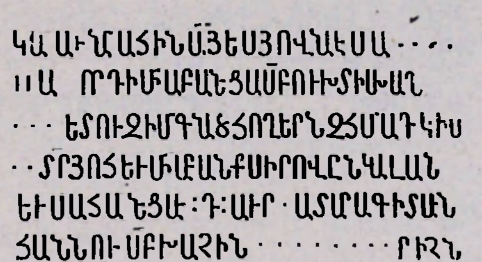

ԿԱՄԱՒ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՑ. ԵՍ ՅՈՎԱՆԷՍ . . . . . . ՈՐԴԻ. ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՍԲ. ՈՒԽՏԻՍ| ԽԱԴԱ|ՐԱ ԵՒ⸣ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ԳՆԱԾ ՀՈՂ.ԵՐՆ ԶՀՄԱԴԿԻՍ|⸢ԵՒ⸣ ՏՐ. ՅՈՀ⸤ԱՆԷՍ⸥ ԵՒ ՄԻԱ-ԲԱՆՔ ՍԻՐՈՎ ԸՆԿԱԼ.ԱՆ| ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԵ-ՑԱՒ :Դ: ԱԻՐ ⸢Պ⸣ԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱՒՆ⸢Ի| ՅՈ⸣-ՀԱՆՆՈՒ ՍԲ. ԽԱՉԻՆ. ⸢ԿԱՏԱ⸣ՐԻՉՆ . . .

Ծանոթ. Ժամանակը որոշվում է տեր Յոհանէսի հիշատակումով՝ XIII *դարի առաջին կես։*

422. ՄԱՏՈՒՌԻ հյուսիսային պատին, արտաքուստ, կողքանց ագուցված գեղաքանդակ խաչքարի ստորին մասում, 2 տող.

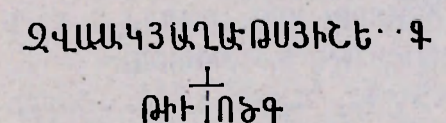

ԶՎԱՍԱԿ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵ⸢ՑԷ⸣Ք|ԹՒԻ :ՈԾԳ: (1204):

423. ՋԱՆԳԱԿԱՏԱՆ պատին, կիսեղծ, 6 տող.

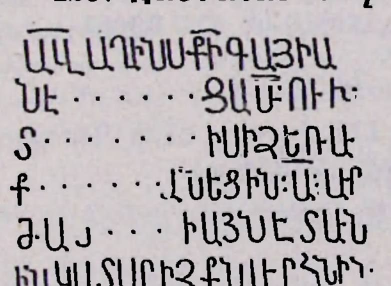

Ա⸤ՍՏՈՒԾՈ⸥Վ. ԱՂ⸤ԱԽ⸥ԻՆՍ ՔԻ. ԳԱՑԻԱ|ՆԷ ⸢ՄԻԱԲԱՆԵ⸣ՑԱ ՍԲ. ՈՒԽ|Տ⸢ԻՍ⸣, ՏՐ ՅՈՀԱՆ⸥ԻՍԻ ՁԵՌԱՒ|Ք ⸢ՍԱՀՄԱ⸣ՆԵՑԻՆ :Ա: ԱԻՐ| ԺԱ⸢Մ ՍԲ. ԳԱՑ⸣ԻԱՑՆԷ⸢Ի⸣ ՏԱՒՆ|ԻՆ. ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ:

Ծանոթ. Տէր-Յոհանէսի հիշատակումով որոշվում է ժամանակը՝ XII *դարի առաջին կես։*
Լուսանկ. 90.

424. ***ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ*** *արևելյան պատին, 7 տող.*

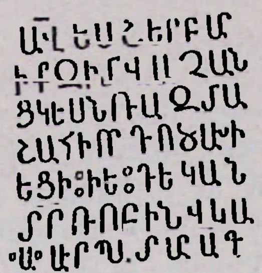

Ա˻ՍՏՈՒԾՈ˼Վ. ԵՍ ՇԵՐԲԱՐ|ԻՔ ԶԻՄ ՎԱԶԱՆ|Ց ԿԵՍՆ
ՌԱԶՄԱ|ՇԱՀԻ ՈՐԴՍ ԾԱԽ[Ի]ԵՑԻ :ԻԵ: (25) ԴԵԿԱՆ|.
ՏՐ. ՌՈԲԻՆ ՎԿԱ. :Ա: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ:

Ծանոթ. *Տէր Ռուբէնը հիշատակված է 1267 թվականին (տե՛ս արձ. № 430)։*

Հրատ. Ջալալեանց, II, 231 (Ռազմաշահ անունն աղավաղված)։

Լուսանկ. 91.

425. ***ՏԱՊԱՆԱՏԱՆ*** *ավերակների մեջ ընկած երեսապառման մեծ քարի վրա, Թերի, 6 տող.*

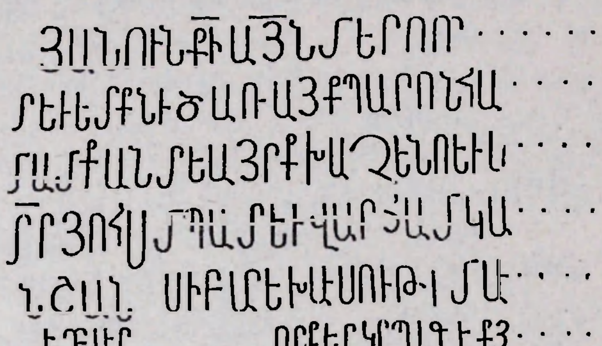

ՅԱՆՈՒՆ ՔԻ Ա˻ՍՏՈՒԾՈ˼ՅՆ ՄԵՐՈ
ՈՐ . . . . |ՄԵԻԵՏՔՆԻ ԾԱՌԱՑՔ
ՊԱՐՈՆ ՀԱ˹ՍԱ˺Ն . . |ՄԱՄՔԱՆ
ՏԵԱՑՐՔ ԽԱԶԵՆՈ ԵՒ Ս . . |ՏՐ
ՑՈՀ˻ԱՆԷՍ˼, ՍՄՊԱՏ ԵՒ ՎԱՐՀԱՄ
ԿԱ˹ՆԳՆԵՑԱՔ ՍԲ˺.|ՆՇԱՆՍ Ի ԲԱ-
ՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻՆ ՄԱԻ˹Ր˺ . . . . |
ԵՂԲԱԻՐ . . . ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ
Ց˹ԱՂԱԻԹՍ ՑԻՇԷՔ˺|:

Ծանոթ. *Որմնափակ խաչքարի պատի քար է՝* XIII *դար։*

Լուսանկ. 92.

426. ***ՏԱՊԱՆԱՏԱՆ*** *արևմտյան պատին, պատուհանի ներսի երեսին, այժմ խիստ եղծված 6 տող.*

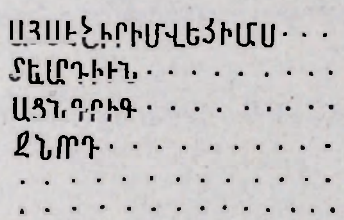

ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՎԵՀԻՄԱՍ|Տ ԵՒ ԱՐԴԻՒՆԱԿԱՆ
ՎԱՐԴԱՊԵՏ|ԱՆՑ ԳՐԻԳՈՐԻ, ՏԷՐ ԵՂԻԱՑԻ ԱՌԱ-
ՋՆՈՐԴ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ. ՈՎ ՄՏԱՆԷՔ ԸՆԴ
ԽՈՐԱՆՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ:

Ծանոթ. *Լրացնում ենք մանրատառ՝ Ջալալյանից։*

Հրատ. Ջալալեանց, I, 207։

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԱՅԺՄ ՉԿԱՆ ԿԱՄ Վ.ՐԻՊԵԼ ԵՆ ՄԵՐ ԱՉՔԻՑ

427. ***ԵԿԵՂԵՑՈՒ*** *ներսում, ձախակողմյան խորանի վրա՝*

Սուրբ Պոռկոպոս զմեծ տէր Յոհաննէս շինող եկեղեցւոյս, որդի Դսւփին, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ յաղաւթս յիշեցէք:

Հրատ. Ջալալեանց, I, 206։ Բարխուդարեանց, 195 (փոքր տարբերություններով)։ Շահխաթունեանց, 362։

428. ***ԵԿԵՂԵՑՈՒ*** *աջակողմյան խորանի վրա՝*

Մինախաթունն, դուստր մեծ իշխանին Ջալալին և ամուսին Տարսայիճին յիշեցէք ի Քրիստոս:

Հրատ. Ջալալեանց, I, 206։ Բարխուդարեանց, 195։ Շահխաթունեանց, II, 363։

429. ԶԱՐԴՎԱԾ մի քարի վրա՝

Կամաւն Աստուծոյ ես Հասան և մայր իմ Շուշիկ շինեցաք զսուրբ կամար․ Պետրոս հաւր իմոյ . . . թվ. :ՈԿԴ: (1215):

Հրատ. Բարխուդարեանց, 194։

430. ԵԿԵՂԵՑՈՒ սյան վրա.

Կամօքն Աստուծոյ և հրամանաւ տեառն Յոհաննէսի, Աստուծով ես Շահանս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Խադի, տվի զծառաստակաց այգեստեղն և այլ ընծայ ի սույն միաբանաց, ողորմութեամբ առաջնորդ տէր Ռուբենի. և ամենայն միաբանքս տուին :Գ: պատարագ, ի տօնի վերափոխման և Աղուհացից. պարտական է առաջի Աստուծոյ. թիւ :ՉԺԴ: (1265):

Ծանոթ. *Տեղագրության խնդրում Ջալալյանցը, ըստ երևույթին, սխալվում է (ինչպես շատ այլ դեպքերում ևս), որովհետև մենք սյուների արձանագրությունները լրիվ վերցրել ենք, իսկ սա չկար։ Բնագրում եղած անհարթություններն ևս հրատարակչին են վերագրվում։*

Հրատ. Ջալալեանց, II, 231։

431. ԵԿԵՂԵՑՈՒ բեմի ճակատին՝

Շնորհիւն Քրիստոսի ես Ասփէ դուստր արքայական իշխանին Տարսայիճին, թագազարմ մօրն իմոյ Մինախաթունին նպաստ եղեալ Քրիստոսապսակ զլխոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութիւն լուսանուէր սբ. եկեղեցւոյս՝ կամեցաւ ի ձեռն քահանայապետին մեծի տն. Յոհաննիսի, զիմ յարդար ընչից կանգնեցի բեմբ սեղան ի զենմանն Քրիստոսի, զի ամենայն կիրակէ և շաբաթ տօն ծննդեան և տեառնընդառաջին, զատկին, վարդավառին և ածածնին և սբ. խաչին ինձ կատարի պատարագ զամէն եկեղեցիքս. որ և տվի զմեր խաս հողն, բլրի հանդի զնենեկպան, :Ա: բահի ջուր: Թէ ոք ի մերոց կամ յօտարաց զայս՝ այս եկեղեցւոյս հանէ, կամ զպատարագն խափանէ՝ ի փառաց որդւոյն Այ. ոռոշեալ եղիցի:

Ծանոթ. *Առնում ենք Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրի արտագրությունից։*

Տեղագրությունը նշել է միայն Բարխուդարյանցը, բայց սխալ, որովհետև բեմի ճակատի ամբողջ տարածությունը զբաղեցրել է № 17 արձանագրությունը։ Նույնպիսի սխալմունք է №27 և 28-ի տեղագրությունը։ Փաստորեն այս երեքն էլ հրատարակիչներն արտագրել են իրարից, որոնց բուն աղբյուրը Եսայի կաթողիկոսի ձեռագիրն է, իսկ այնտեղ ոչ մի ստույգ տեղագրություն չի նշված, այլ միայն՝ «Խաթրալ վանուց արձանն է»։ Տեղում կատարած մեր ստուգումից հետո մնում է եզրակացնել, որ այս երեք արձանագրությունները գտնվել են մի այլ եկեղեցու պատերին, որն այժմ չկա։ Ներկայիս կանգուն բոլոր շենքերի շինարարական արձանագրությունները և շինել տվողները հայտնի են։ Դրանք Ասփայի և նրա ամուսնու հետ կապ չունեն։ Անորոշ է մնում № 30-ի տեղագրությունը, որը միայն Ջալալյանցն ունի։

Հրատ. Շահխաթունեանց, II, 362։ Ջալալեանց, I, 205—206։ Բարխուդարեանց, 194—195։

432. ԶՈՒՄԻ ՏԱԿԻ խաչքարի վրա, վանքից ներքև, Թարթառ գետի ափին, հին կամուրջի մոտ.

Յորժամ էր թուականն :ՈԾ: (1201) բարէպաշտ պարոնին Վասակ, թոռն Կիւրիկայ թագաւորին, որդի Հասանայ, որդւոյ Սակառայ տն Հաքերքոյ, Հան-

դարերու, Հումախառացին, եղբայր Վախտանկայ նորին աթոռակալի .երեր զխաչս և ոչ կարաց կանգնել վասն անպարապութեան. քանզի երթեալ եղև ի Գոլաստեան և առ զնա յանօրինաց օգնութեամբն Այ. և բնակեցոյց անդ զորդին իւր և ինքն նահատակեցաւ ի վերայ քրիստոնէից, և իջեալ լոյս ի վերայ ի տեսութիւն բազմաց. և յետոյ ։ՈՄ։ (1201) թվին կանգնեցին որդիք նորա Խուլդան և Խօչաղն յիշատակ հոգւոյ նորա և յերկարութիւն կենաց իւրեանց. որք յերկրպագէք յաղօթս յիշեցէք։

Ծանոթ. Առնում ենք Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրի արտագրությունից։

Հուշարձանի գտնված վայրն իսկ այժմ անհայտ է։

Հրատ. Շահխաթունեանց, II, 363—364։ Ջալալեանց, I, 206—207։ Բարխուդարեանց, 196։

433. ԽԱՉՔԱՐԻ վրա, որը կանգնած է եղել վանքից ներքև՝ Թարթառ գետի կամուրջի մոտ.

Կամա Ն Այ. ես Ասփայ դուստր մեծ իշխանին Տառայրինին և Մինախաթունին և ամուսին հսկայազօր իշխանին Գրիգորի, որդւոյն մեծ իշխանին Հասանայ աջի, տն Աղուանից. կապեցի զխաչս, շինեցի զկամուրջս՝ յիշատակ հոգւոց մերոց անցելոց, ներկայի և ապագայի։

Ծանոթ. Առնում ենք Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրի արտագրությունից։

Նշված տեղում, այն է վանքի և Վաղուհաս գյուղի արանքում, Թարթառի վրա մնում են այդ հին կամուրջի խելերը, իսկ ձախ ափին՝ ժայռերի վրա՝ կրաշաղախի հետքերը, ուր պետք է կանգնած լիներ խաչքարը։ Հին կամուրջի մոտ շինված է նորը, որը և բանուկ խճուղու անցումն է։ Այդ հին ու նոր կամուրջների դիմաց, գետի աջ ափին մնում են կարավանատան ավերակները։

Հրատ. Շահխաթունեանց, II, 363։ Ջալալեանց, I, 206։ Բարխուդարեանց, 196։

29. ՀԱԹԵՐՔ ԳՅՈՒՂ ԵՎ ԱԿԱՆԱ ԲԵՐԴ

Հաթերք գավառը և գյուղը արձանագրությունների մեջ հիշատակված են բազմիցս։ Այստեղ է հանգրվանել հալածական Մխիթար Գոշը՝ «Ցաշխարհն Խաչենոյ առ Վախտանկ, իշխանըն Հաթերքոյ»[1], ապա և նույն Վախտանգի օժանդակությամբ շինել է Գետկա վանքը[2]։

Հաթերք գյուղում այժմ հուշարձաններ չեն պահպանվել, այդպիսիները չեն եղել նաև հնում այցելողների ժամանակ։ Գյուղի արևելյան եզրին գտնվող «Մուղդուսին գերեզմանոտ» կոչված գերեզմանատանը այժմ ոչինչ չի պահպանվել, բայց Բարխուդարյանցի ժամանակ եղել են համեմատաբար հին խաչքարեր և տապանաքարեր, ամենահինը՝ ։ՌԿ։ թվականից, որոնք և վերցնում ենք։ Գյուղամիջի եկեղեցին եռ կիսավեր վիճակում է։

Հաթերք գյուղը գտնվել է Վախթանգյանների կալվածքի ամենահարթ և բերրի մասում, որտեղ կան բազմաթիվ գյուղատեղերի ավերակներ՝ կիսականգուն եկեղեցիներով, և գերեզմանատներ։ Բոլորն էլ այժմ ծածկված են խիտ անտառով և թփուտներով։ Առավել նշանավոր է Ականա բերդը, որ գտնվում է գյուղից հյուսիս-արևելք, Բալի կոչվող լեռան ստորոտում, Ականա գետակի ձախ ափին, երկու ձորերով եզերվող թերակղզու վրա։ Բռնում է ընդարձակ տարածություն՝ շրջապատված հաստահեղույս պարիսպներով, որոնց երեսպատման քարերը մեծ մասամբ հափշտակվել են։ Ներսում՝ հյուսիսարևելյան մասում պահպանվել են կանգուն և կիսավեր բնակելի տներ, մի քանիսը ընդարձակ դահլիճներ են, թաղածածկ, թեև կոփածո քարերով են շինված, բայց ներքուստ պատված են սվաղով։ Լուսավորությունն ստացվել է ծածկի կենտրոնից։ Պարսպափակ տարածության մեջ, ըստ երևույթին, հետագայում, ստեղծվել է գերեզմանատուն, որի բեկորների վրա արձանագրություններ չգտանք։

Պարսպի հյուսիսարևելյան մասում բնակելի տներից մի մուտք իջնում է մինչև գե-

[1] Կ. Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 209։*

[2] *Անդ, էջ 215։*